

VÂSİL b. ATÂ'DA SIFATLARIN NEFYİ PROBLEMİ -ŞEHRİSTÂNÎ'NİN el-MİLEL ve'n- NİHAL'İ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME-

Galip TÜRCAN¹

ÖZET

Başlangıçtan itibaren daha aklî/felsefî bir zemini benimseyen Mu'tezile, Vâsıl b. Atâ tarafından kurulmuştur. İmana ve büyük günaha ilişkin bir tartışma sonucunda hocası Hasan Basrî'nin görüşünü reddederek kendisini takip eden bir öğrenci topluluğu ile hocasının dersini terk eden Vâsıl b. Atâ, Mu'tezile'nin en temel prensiplerine ilişkin ilk tanımlamaları gerçekleştirmiştir. Kendi itikadî/kelamî yaklaşımı gereği Allah'ın zâtı ve sıfatları arasındaki ilişkiyi temellendirmeye çalışan Vâsıl b. Atâ ilahî zâtın birliği/tevhid gereği sıfatların nefyini zorunlu görmüştür. Allah'a el, yüz, göz vb. insanbiçimci uzuvlar nispet eden nasları haşevî yorumlarla anlayan Mücessime ve Müşebbihe'ye ve ayrıca ikili tanrı tasavvurunu öne çıkaran senevî iddialara karşı Allah'ın mutlak birliğini ve tenzihini belirgin şekilde savunan Vâsıl b. Atâ'nın söz konusu tercihi en önemli ve değişmez nitelikli i'tizâlî bir prensip olarak takip edilmiştir. Vâsıl b. Atâ'nın sıfatları nefyetmesine ilişkin yaklaşım ilk olarak Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal* adlı kitabında yer almaktadır. Vâsıl b. Atâ ile Şehristânî arasında yaklaşık dört yüzyıl gibi bir zaman aralığı söz konusudur. Bu nedenle Şehristânî'nin ilgili konudaki aktarımı tereddütle karşılanabilir. Ancak kabul etmek gerekir ki Şehristânî'nin Vâsıl b. Atâ'ya nispetle dile getirdiği tenzihe ve daha ziyade tevhide ilişkin bu mu'tezilî ilkesel tutum mezhebin sonraki savunucuları ve imamları tarafından da kesintisiz ve güçlü bir şekilde benimsenmiştir. Şu halde Vâsıl b. Atâ'nın kendi görüşünü dile getirirken tercih ettiği kavramlar ve bu kavramların içerikleri ile onu takip eden kelamcılarının aynı konuda tercih ettiği kavramlar ve kavramsal içerikler belli ölçüde karşılaştırılıp değerlendirildiğinde Şehristânî'nin Vâsıl b. Atâ'ya nispet ettiği yaklaşımlar doğrulanabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, Vâsıl b. Atâ, ilahî sıfatlar, nefy, tenzih.

¹ Galip Türçan, Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, galipturcan@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2486-4431.

**THE PROBLEM of NEGATION of ATTRIBUTES in
WASIL b. ATA -an EVALUATION in THE
CONTEXT of SHAHRISTANI'S al-MILAL wa'n-
NIHAL-**

ABSTRACT

The Mu'tazilah, which adopted a more rational/philosophical ground from the beginning, was founded by Wasil b. Ata. As a result of a discussion about faith and great sin, Wasil b. Ata, who rejected the opinion of his teacher Hasan Basrī and left his teacher's class with a group of students following him, made the first definitions of the most basic principles of Mu'tazilah. Due to his own theological approach, Wasil b. Ata, who also tried to justify the relationship between the essence of God and His attributes, considered the negating of attributes as necessary for the unity/tawhīd of the divine essence. This preference of Wasil b. Ata, who prominently defended the absolute tawhīd and tanzīh of God against the Mujassima and the Mushabbiha, who understood the texts attributing anthropomorphic limbs such as hands, faces, eyes, etc. to God with hāshawī interpretations, and also against the sanawī claims that emphasised the dualistic conception of God, was followed as the most important and unchangeable itizāl principle. The approach to Wasil b. Ata's negation of attributes is first mentioned in Shahrīstani's *al-Milal wa'n-Nihal*. There is a time gap of about four centuries between Wasil b. Ata and Shahrīstani. Therefore, Shahrīstani's transmission on the related issue can be met with hesitation. However, it must be admitted that this Mu'tazilite principled stance regarding tanzīh and rather tawhīd, which Shahrīstani expresses in relation to Wasil b. Ata, was adopted by the later defenders and imams of the sect in an uninterrupted and strong way. Therefore, when the concepts and their contents preferred by Wasil b. Ata in expressing his own view and the concepts and conceptual contents preferred by the theologians who followed him on the same subject are compared and evaluated to a certain extent, the approaches attributed by Shahrīstani to Wasil b. Ata can be verified.

Keywords: *Mu'tazilah, Wasil b. Ata, divine attributes, negation, tanzīh.*

Tevhid ve adalet olmak üzere iki temel ilkeyi güçlü şekilde benimseyen Mu'tezile Ehlu'l-Adl ve't-Tevhīd diye adlandırılmıştır (eş-Şehrīstānī, 1992, 1: 37; İbnu'l-Murtazâ, 1961: 2). Tevhid ilkesi ile Allah'ın zâtı bakımından birliğini, adalet ilkesi ile insan iradesini özellikle vurgulayan, diğer mezhebî yaklaşımlarını da bu iki ilke üzerine geliştiren Mu'tezile, Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) tarafından kurulmuştur. Hicrî 80 yılında Medine'de dünyaya gelen ve burada Muhammed ibnu'l-Hanefiyye'nin (ö. 81/700) oğlu Ebû Hâşim'den (ö. 98/716-717) ders alan Vâsıl b. Atâ, daha sonra Basra'ya giderek Hasan Basrî'nin (ö. 110/728) ders halkasına katılmıştır. Büyük günah işleyen kişinin konumu hakkında

Hasan Basrî'ye itiraz eden Vâsıl b. Atâ büyük günah sahibinin mü'min ya da kafir olmadığını, iman-küfür arasında bir konumda bulunduğunu (el-menzile beyne'l-menziileteyn), tevbe etmeden öldüğü takdirde de ebedî cehennemde kalacağını dile getirerek bu görüşünü benimseyen bir öğrenci topluluğu ile birlikte Hasan Basrî'nin ders halkasından ayrılmıştır. Vâsıl b. Atâ ile hocası Hasan Basrî arasındaki bu anlaşmazlık mu'tezilî ayrışmanın (i'tizâl) başlangıcı olarak değerlendirilmiştir (el-Bağdâdî, 1990: 117-120; eş-Şehristânî, 1992, 1: 42). Yine Hasan Basrî'nin öğrencileri arasında yer alıp Vâsıl b. Atâ ile birlikte ondan ayrılan ve Vâsıl b. Atâ'nın neredeyse bütün görüşlerini takip eden Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) de Mu'tezile'nin ortaya çıkışı sırasında etkin bir tutum benimsemiş, Vâsıl b. Atâ'nın Hicri 131 yılındaki vefatından sonra mezhebin bir anlamda imamı olarak kabul edilmiştir (el-Hayyât, 1993: 98; İbnu'l-Murtazâ, 1986: 53; İlhan, 1991, 3: 94; Muhammed Salih Muhammed es- Seyyid, 1985: 46).

Kâdî Abdulcebbar'a (ö. 415/1025) göre Vâsıl b. Atâ güçlü bir kelimacı ve ilim adamı olarak dönemindeki en etkin tartışmacıdır ve Şiîler, Hâricîler, Mürciîler, Zındıklar, Dehriîler hakkında herkesten daha fazla bilgi sahibidir. Nitekim o, fetvaya ilişkin konularda da insanların en alimi olarak bilinmektedir. Hiçbiri bize kadar ulaşmamış olsa da kendi dinî/kelamî tercihlerini dile getirmek için çok sayıda kitap telif eden ve yine kendi tutumunu yaymak için öğrencilerini birer dâî olarak o günkü dünyanın uzak coğrafyalarına kadar gönderen Vâsıl b. Atâ, 'İnsanları, dinin bilinip anlaşılmasına davet etmeyecek olsaydım, dinden bir harfe bile bakmazdım, ancak ben bu şekilde insanları ilme çağırarak istiyorum' ifadelerini kullanarak dinî bilgi ile ilgilenme nedenini ortaya koymaktadır (el-Kâdî Abdulcebbar, 1974: 236-237; el-Belhî, 1974: 66-67). Özellikle Allah'ın zâtına ve sıfatlarına ilişkin görüşünü ifade eden Vâsıl b. Atâ, Allah'a yüz, el, göz gibi insana özgü uzuvlar nispet eden nasları haşevî bir tavırla değerlendiren Müşebbihe ile Mücessime'ye ve ikili bir Tanrı anlayışını benimseyen Seneviyye'ye karşı tevhidi kendi yaklaşımı ile savunmuş yani sıfatları sıfatları nefyederek zâtın tenzihini ve mutlak birliğini dile getirmiştir (eş-Şivâşî, 1993: 148-149; Cârullah, 1974: 253). Vâsıl b. Atâ tevhidin yanı sıra Allah'ın adaleti dolayısıyla insanın iradesi ve sorumluluğu hakkında ayrıca iman ve ilgili konularda ve imamet meselesinde güçlü tercihler belirlemiştir. Sözü edilen tercihler kaynaklar yoluyla belli ölçüde ulaşılabilir niteliktedir (el-Bağdâdî, 1990: 117 vd.; eş-Şehristânî, 1992, 1: 40 vd.; el-Kâdî Abdulcebbar, 1974: 234 vd.). Ancak bu yazı çerçevesinde daha ziyade Vâsıl b. Atâ'nın tevhide, Allah'ın zâtı ve sıfatlarına ilişkin yaklaşımları değerlendirilecektir.

Vâsıl b. Atâ'dan yaklaşık dört yüzyıl sonra yaşayan eş'arî kelamcısı ve makalât yazarı Şehristânî (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-Nihal*'de Vâsıl b. Atâ ve görüşleri hakkında birtakım tespitlerde bulunurken sıfatların nefyinden özellikle söz etmektedir. Eş'arî'nin (ö. 324/935-936) *Makâlât*'ı ve Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-1038) *el-Fark beyne'l-Fırak*'ı da dahil olmak üzere Şehristânî öncesinde hiçbir kaynak Vâsıl b. Atâ'ya ilişkin bu görüşleri doğrudan ona atfederek nakletmemiştir. Nitekim Şehristânî, Vâsıl b. Atâ'nın ilim, kudret, irade, hayat gibi sıfatları Allah'tan nefyettiğini öne sürmektedir. Ayrıca Şehristânî bunun henüz olgunlaşmamış bir mu'tezilî sıfat görüşü olduğunu ve ilgili görüşün olgunlaşması için de Vâsıl b. Atâ'dan sonraki Mu'tezilîlerin felsefe kitaplarını mütalaa etmelerini beklemek gerektiğini dile getirmektedir. Bununla birlikte Vâsıl b. Atâ esasen, kadîm iki ilahın varlığının imkânsız olduğuna ilişkin ortak bir ilkeyi de benimsemiştir. Bundan sonra ise Şehristânî içerdiği kelime ve kavramlar nedeniyle tartışmalara yol açması beklenen 'her kim bir mânâ ve kadîm bir sıfat ispat ederse iki ilah ispat etmiş olacaktır' ifadesini yine Vâsıl b. Atâ'ya nispet etmektedir (eş-Şehristânî, 1992, 1: 40). Şu halde Şehristânî'nin Vâsıl b. Atâ'ya nispetle naklettiği ilgili görüşlerin ne ölçüde doğru kaydedildiği ve doğru anlaşıldığı konusunda farklı yaklaşımların ortaya çıkması tabiidir. Nitekim eş-Şivâşî ve Ali Mustafa er-Râfîî gibi son dönem araştırmacılara göre Şehristânî, Vâsıl b. Atâ'ya sıfatların mutlak nefyini atfetmektedir. Halbuki bu araştırmacılar Vâsıl b. Atâ'nın ve kendinden sonraki mu'tezilî kelamcıların böyle bir hedefinin bulunmadığını, Mu'tezile'nin baştan itibaren sıfatların doğrudan nefyini değil haşevî ve senevî tutumlara karşı zât-sıfat birliğini yani tevhidi güçlü bir şekilde savunduğunu dile getirmektedirler (eş-Şivâşî, 1993: 152 vd.; er-Râfîî, ty: 94). Ayrıca kimi Batılı araştırmacılar da Şehristânî'nin Vâsıl b. Atâ'ya nispet ettiği sıfat görüşüne ilişkin kelime ve kavramlar üzerinden birtakım sonuçlara gitmek istemişlerdir. Söz gelimi Wolfson bu bağlamda geçen 'mânâ' kelimesinin teslise ilişkin tartışmalar çerçevesinde kullanılmış olabileceğini ve Vâsıl b. Atâ'nın tevhid eksenli sıfat görüşünün de Hristiyan teslis akidesinin yanlışlanmasına yönelik olabileceğini düşünmektedir (Wolfson, 2001: 88). Watt ise 'mânâ' kelimesinin sonraki süreçte kavramsallaştığını ileri sürerek Vâsıl b. Atâ'nın bu kelimeyi ıstilahî içeriği ile kullanmış olmasını ihtimal dışı kabul etmektedir. Kaldı ki Watt'a göre Vâsıl b. Atâ'nın sıfatları nefyettiğini dile getiren Şehristânî de ilgili yaklaşımın sonraki süreçte ve felsefî kitapların tercüme edildiği dönemde geliştiğini kabul etmektedir (Watt, 2010: 342). Fakat biz Şehristânî'nin Vâsıl b. Atâ'ya nispet ettiği sıfatların nefyi problemini ve bunun spekülâtif sayılabilecek tartışmaları

yerine Şehristânî'nin tespitlerini, dönemin genel kelimî kavramsal yapısı ve yine imkânlar elverdiğince o dönem için yeni oluşan mu'tezilî kelimî iddiasının belki dar ama daha tanımlı kavramsal yapısı üzerinden değerlendirmek bunu da çoğunlukla değişik kaynaklarda doğrudan Vâsıl b. Atâ'ya nispet edilen itikadî ve kelimî tercihleri nakleden metinlerin barındırdığı kavramsal kelimî yapının katkısı ile dile getirmek istiyoruz. Bu bağlamda sıfatların nefyine ilişkin mu'tezilî bakışı belirlemiş olan Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın (ö. 235/849) ifadeleri önemlidir. Söz konusu ifadeleri bize taşıyan kavramlar ile Vâsıl b. Atâ'nın görüşünü dile getirirken tercih ettiği kavramsal yapı arasındaki benzeşmeye bu çerçevede işaret etmek istiyoruz. Böylece sıfatların nefyi konusunda hangi kavramsal düzeyde tartışıldığı problemi ilk dönem Mu'tezile bakımından belli ölçüde anlaşılabilir. Sıfatlar ve sıfatların nefyi tartışmasında Vâsıl b. Atâ'ya nispet edilen kelimî tercihin dinî, sosyokültürel, siyasi temelleri ve farklı dinî/felsefî kültürlerle hangi bakımdan ve ne ölçüde ilişkili olduğu doğrudan bu çalışmanın konusu değildir. Çalışma daha kavramsal bir çerçeveyi takip edecek ve sonuçlar, kavramlar arasında var olduğu farz edilen ilişki ve devamlılık üzerinden kurgulanacaktır.

'Her kim bir mânâ ve kadîm bir sıfat ispat ederse iki ilah ispat etmiş olacaktır' görüşünü Vâsıl b. Atâ'ya nispet eden Şehristânî, ifade edildiği üzere ilgili görüşün olgunlaşmamış olduğunu, sonraki süreçte felsefe kitaplarını inceleyen ve kavramsal yeterliliğe ulaşan mu'tezilî kelimîcilerin bütün sıfatları nefyettiğini ve sıfatları alim ve kâdir formuyla kadîm zâta nispet edilen (itibar) zâtî iki sığata indirgediğini dile getirmektedir. Bu en son ifade edilen tercih Ebu Ali el-Cubbâî'ye (ö. 303/916) atfedilmektedir. Ebû Hâşim el-Cubbâî'ye (ö. 321/933) göre ise söz konusu iki zâtî sıfat aslında iki haldir. Ebu'l-Huseyn el-Basrî (ö. 436/1044) de iki sıfatın tek bir sığata indirgenebileceği kanaatindedir. Şehristânî'ye bakacak olursak bu da felsefecilerin ilgili konudaki tutumlarının aynısıdır. Selef ise sıfatların Kur'an ve Sünnet'te yer almasından hareketle bu konuda Mu'tezile'ye muhalif bir tavır benimsemektedir (eş-Şehristânî, 1992, 1: 40-41). Şehristânî'nin Vâsıl b. Atâ'ya nispet ettiği görüş belli kavramlar üzerinden belli bir kuramsal nitelik arz etmektedir. 'Mânâ', 'sıfat', 'kadîm' kelimelerini tercih eden Vâsıl b. Atâ aynı zamanda sıfatlara ilişkin kuramsal bir çerçeveye de işaret etmektedir. Vâsıl b. Atâ'dan ders aldığı bilinen ve bir dönem mu'tezilî kimliği ile tanınan ayrıca Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'tan önce Mu'tezile'nin reisi olan (eş-Şehristânî, 1992, 1: 78; Aydın, 2018: 55) Dırrar b. Amr'ın (ö. 200/815) sıfatlar üzerine tartışmalara girmesi hatta Vâsıl b. Atâ'nın yaklaşımına benzer şekilde sıfatların nefyini savunması,

arazın niteliklerinden söz etmesi ve cisim hakkında görüş belirtmesi (el-Eş'arî, 1980: 166-167, 281, 345, 360; eş-Şehristânî, 1992, 1: 77 vd.), Şehristânî'nin zât-sıfat ilişkisi bağlamında Vâsıl b. Atâ'ya nispet ettiği kelime ve kavramların Vâsıl b. Atâ tarafından kullanılmış olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Sıfatların nefyi konusunu Vâsıl b. Atâ ile ilişkili olarak ele alan Şehristânî'nin ona nispet ettiği kavramları yine Vâsıl b. Atâ'ya nispet edilen kimi metinler bakımından da takip etme imkânımız bulunmaktadır. Bu metinler içinde en meşhur olanı Vâsıl b. Atâ'nın hutbesidir. Sözünü ettiğimiz hutbe Irak valisi Abdullah b. Ömer b. Abdilaziz'in (ö. 150/750) huzurunda okunmuş yüksek bir belâgat örneğidir. Bir hutbe ve dolayısıyla bir belâgat yarışması olarak tertiplenen toplantıda Vâsıl b. Atâ, rakiplerine bariz bir üstünlük sağlamıştır (Maraz, 2021: 48). Her ne kadar sonraki süreçte yazıya geçmiş olsa bile hutbenin varlığına ilişkin tespitler kaynaklarda yer almaktadır (el-Kâdî Abdulcebbâr, 1974: 237-238). Nitekim Câhız (ö. 255/869) *el-Beyan ve't-Tebyîn*'de bu hutbeden söz etmektedir (el-Câhız, 1926, 1: 37). Onun ötesinde Mu'tezile'nin hatibi olarak bilinen Vâsıl b. Atâ (el-Kâdî Abdulcebbâr, 1974: 235), güçlü fesahati ve belâgati ile birlikte 'ra' harfinin telaffuzunda problem yaşamaktadır. Bu nedenle o, konuşmasında ve yazılarında 'ra' harfini kullanmaktan kaçınmaktadır. İçinde 'ra' harfi bulunmayan müradif kelimeleri özellikle tercih eden (İbnu'l-Murtazâ, 1961: 28) Vâsıl b. Atâ, sözünü ettiğimiz hutbede de 'ra' harfi bulunan kelimelerden kaçınmış hatta hutbenin sonuna doğru yine içinde 'ra' harfi bulunmadığı için İhlas Suresi'ne yer vermiştir (Vâsıl b. Atâ, 1933, 2: 484; İbnu'n-Nedîm, 2010: 285). Hutbeyi içerik bakımından değerlendirdiğimizde ilk dönem mu'tezilî itikadî tutumların bir hutbe formunun el verdiği ölçüde ve belki daha görünür bir şekilde hutbeye dahil olduğu kabul edilebilecektir. Vâsıl b. Atâ'ya nispetinde bir problem bulunmayan hutbenin hamdele kısmı, Allah'ın zâtı ve sıfatları arasındaki ilişki bağlamında Şehristânî'nin Vâsıl b. Atâ'ya nispet ettiği kavramların benzerlerini barındırmaktadır. Nitekim Vâsıl b. Atâ hutbedeki ifadelerinde Allah'ın zâtını kadîm olarak nitelemektedir. Allah'ın kadîm ve bâkî olduğunu dile getiren Vâsıl b. Atâ ayrıca Allah'ın kıdeminin sınırsız (el-gâye) ve bekâsının da sonsuz (en-nihâye) olduğunu, zaman ve mekânın Allah'ı kapsayamayacağını yine sıfatlar bağlamında Allah'ın bir olduğunu yani tevhidi özellikle belirginleştirmiştir. Allah, varlığın sıfatlarından uzak ve varlığa benzemekten de münezzeh olduğu gibi vehimler, akıllar ve anlama çabaları da Allah'ı ihata edemeyecektir (Vâsıl b. Atâ, 1933, 2: 482). Belki bilinen anlamda bir hutbe formunu zorlayarak hamdele kısmını uzatan ve tevhid/tenzih vurgusunu güçlendiren Vâsıl b. Atâ, zât-sıfat ilişkisini,

mu'tezilî yaklaşımın sonraki süreçte kolayca takip edilen şekline yakın ifadelerle de dile getirmektedir.

Kâdî Abdulcebbar, Vâsıl b. Atâ'nın çeşitli vesilelerle yapmış olduğu konuşmalarını alıntılarını yapmıştır. Bu konuşmalarda Vâsıl b. Atâ, Mu'tezile'nin zât ve sıfata ilişkin yaklaşımları ile uyumlu olacak nitelikte ve tenzihi esas alarak Allah'ın yaratıcılığını, kazasında adil (el-adl), vergisinde cömert (el-cevâd) olduğunu, kınanacak her şeyden yüce (el-muteâli) bulunduğunu, gizli açık her şeyi bildiğini (el-alîm), kabîhi nehyedip kaza etmediğini, iyiliği (el-cemil) teşvik edip iyilikle kulları arasına girmediğini dile getirmektedir (el-Kâdî Abdulcebbar, 1974: 238). Yine Medine'de Ehl-i Beyt'ten Cafer es-Sâdık (ö. 148/765), Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ve Yahya b. Zeyd'in (ö. 125/743) de olduğu bir ortamda özellikle imamete ilişkin yaklaşımları nedeniyle Vâsıl b. Atâ'yı suçlamış, bunun üzerine kendini savunmak zorunda kalan Vâsıl b. Atâ, imamet konusundaki yaklaşımını Ehl-i Beyt'in itiraz etmeyeceği şekilde açıklamış ve Zeyd b. Ali de o sırada Cafer es-Sâdık'a karşı Vâsıl b. Atâ'yı desteklemiştir. Ancak ilgili açıklamalarından önce Vâsıl b. Atâ, genel dinî/itikadî tercihlerini dile getirirken Allah'a hamdettikten hemen sonra mu'tezilî iddiaların ilk formu sayılacak nitelikte kimi tespitlere konuşmasında yer vermiştir. Buna göre Vâsıl b. Atâ öncelikle Allah'ın adaletinden (el-adl) söz ederek O'nun hükmünde (el-kadâ) adl, vergisinde cömert (el-cevâd) olduğunu, Allah'ın her türlü kınanmadan (el-mezmûm) uzak bulunduğunu, her gizliyi bildiğini (el-alim) ve de çirkini (el-kabîh) nehyedip onu takdir etmediğini (el-kadâ) dile getirmiştir (el-Kâdî Abdulcebbar, 1974: 239; İbnu'l-Murtazâ, 1961: 33).

Şehristânî'nin Vâsıl b. Atâ'ya nispet ettiği görüş ve bu bağlamda zikrettiği kavramlar ile Vâsıl b. Atâ'nın hutbesindeki kavramsal yapı ayrıca Kâdî Abdulcebbar'ın Vâsıl b. Atâ'ya atfen dile getirdiği ifadeler ve kavramsal çerçeve beraber değerlendirildiğinde sıfatların nefyi konusunda Mu'tezile bakımından ilk dönemler itibarıyla bile güçlü bir yönelimin varlığı kabul edilebilecektir. Bunun haricinde tarihî kaynaklar, Vâsıl b. Atâ'nın kaleme almış olduğu kitapların isimlerini zikretmektedir. Söz konusu kitapların isimlerine baktığımızda şaşırtıcı ve ileri sayılabilecek kavramsal bir düzey yanında ilgi çekici isnatların da bu kitap isimlerinde yer aldığına şahit olunmaktadır. Farklı dinî kültürlerin tanrı tasavvurlarını araştırıp incelediğini ve o tasavvurlara karşı tutum geliştirdiğini bildiğimiz Vâsıl b. Atâ, *Elf Mes'ele fi'r-Red ale'l-Mâneviyye/Bin Meselede Maniheizm'e Reddiye* ismiyle hacimli olduğu da tahmin edilebilecek bir kitap yazmıştır (İbnu'l-Murtazâ, 1961: 35). Maniheizm'in iyilik ve kötülük eksenli düalist tanrı tasavvuru ve bu

tasavvurun eleştirisi doğrudan bir kitabın konusuna dönüşmüş gözükmektedir. Vâsıl b. Atâ'dan başka kimse o çevrede ve o dönemde böyle bir çalışmayı gerçekleştirmemiş olabilir. Dolayısıyla tevhid, zât-sıfat ilişkisi ve sıfatların nefyi konusunda Vâsıl b. Atâ'ya nispet edilen kavramsal yetkinliğin esasen tahmin edilenden daha güçlü olduğu görülmektedir. Çünkü Vâsıl b. Atâ, kendi itikadî tutumu nedeniyle tehdit edici bulunduğu farklı dinî/itikadî yapılanmalara karşı hem de onların en temel tercihlerini doğrudan hedef alacak nitelikte bir eleştirel kurguya ve onun kavramsal hazırlığına güç yetirecek dinî düşünsel düzeyi yakalamış gözükmektedir. Zikredilen kitabın ismi ve ismin işaret ettiği içerik bunun böyle olduğunu bize bildirmektedir. Müslüman dinî kültür içinde gelişen itikadî firkalaşma konusunda *Esnâfu'l-Murcie/Mürchie'nin Sınıfları* adlı kitabını yazan Vâsıl b. Atâ, *el-Menzile beyne'l-Menzileteyn* adlı kitabında iman ve ilişkili konular hakkında kendi orijinal görüşlerini dile getirmiştir. Tevbe hakkında *fi't-Tevbe*, doğru bilgiye ulaşmanın yolları üzerine *es-Sebil ilâ Ma'rifeti'l-Hak* gibi kitapların yanı sıra *fi'd-Da've*, *Tabakât Ehli'l-İlm ve'l-Cehl* gibi kitaplar da Vâsıl b. Atâ tarafından kaleme alınmıştır. *el-Hutab fi'l-Adl ve't-Tevhîd* belki bizim bu yazı çerçevesinde öncelikle zikretmemiz gereken kitabın ya da yazılar toplamının ismidir (İbnu'n-Nedîm, 2010: 284). Doğrudan zât-sıfat arasındaki ilişki ve sıfatların nefyi ile alakalı olduğu anlaşılan bu kitap ya da yazılar/konuşmalar toplamı belki bir mecmua, isimdeki adl ve tevhid kelimelerinden de anlaşıldığı üzere sıfatların nefyini işaret etmektedir ve Vâsıl b. Atâ'nın esasen düşündüğü, bildiği hatta üzerine konuşup yazdığı bir konuyu ele almaktadır. Denilebilir ki kaynakların Vâsıl b. Atâ'ya nispet etmekte tereddüt etmediği adalet ve tevhid hutbeleri/yazıları, Vâsıl b. Atâ'nın, sıfatların nefyi bakımından dönemini aşan bir kavramsal güce ulaşmış bulunduğunu haber vermektedir. Ancak ifade edildiği üzere Şehristânî Vâsıl b. Atâ'nın sadece sıfatların nefyine ilişkin yaklaşımına yer vermemiş aynı zamanda kader, insanın iradesi, iman/büyük günah (el-menzile beyne'l-menzileteyn) ve hilafet tartışmalarına ilişkin kelâmî tercihlerine de ilk mu'tezilî görüşleri ifade edecek nitelikte yer vermiştir (eş-Şehristânî, 1992, 1: 40 vd.). Sıfatlar konusu hariç Şehristânî'ye atfen zikrettiğimiz bu tartışmalar, ondan yaklaşık bir asır önce Bağdâdî tarafından da nakledilmektedir (el-Bağdâdî, 1990: 117 vd.). Vâsıl b. Atâ'nın ilgili konulardaki tartışma şekli ve bu konuları tartışırken tercih etmiş olduğu kelime ve kavramlar, onun kavramsal yetkinliğini ne derece ileri taşıdığına işaret etmektedir. Elbette Vâsıl b. Atâ'nın aynı kavramsal yetkinlik düzeyini sıfatların nefyine ilişkin konuları tartışırken tekrar etmiş olduğunu kabul etmekte bir engel bulunmamaktadır.

Şu halde zât-sıfat ilişkisi ve sıfatların nefyi konusunu dışarıda bırakırsak diğer kelimî tercihlerde ve metodolojik sayılabilecek bazı konularda Vâsıl b. Atâ'ya nispet edilen görüşlerin hangi kavramlar üzerinden takip edildiği ve bu kavramların mu'tezilî kelim kültürünün ilk iddialarını bize taşımadaki etkinliği düşünüldüğünde onun metodolojik bakımından da kavramsal tartışmalara girdiği ve belli kurallılıklar üzerinden fikir yürüttüğü ortaya çıkmaktadır. Gerçeğin bilgisine nasıl ulaşılabileceğini tartışan Vâsıl b. Atâ öncelikle Kur'an'dan söz etmektedir. Ona göre gerçek, te'vil ihtimali bulunmayan ayetlerle, selim akılla ve hüccet şeklinde gelen haberle bilinebilecektir (el-Kâdî Abdulcebbar, 1974: 234). Vâsıl b. Atâ, haberin hüccet niteliğini ayrıca belirleyerek sonraki süreçte mütevâtir haber diye bilinen tanımlamanın belki ilk örneğine işaret etmek suretiyle bir topluluğun haber vermesinden bahsetmektedir. Buna göre söz konusu topluluğun o haber için kasıtlı bir şekilde bir araya gelmeleri, birbirleri ile irtibat kurarak o haberi oluşturabilmeleri imkân dahilinde bulunmamalıdır. Dolayısıyla sadece birbirleri ile anlaşma ihtimali olmayan kişilerin verdiği haber, hüccettir (el-Kâdî Abdulcebbar, 1974: 234). Konuya ilişkin yaklaşımlarını devam ettiren Vâsıl b. Atâ, haberin âm ve hâs olmak üzere ikiye ayrıldığını ve her ikisinin haber ve emir kadar birbirine aykırı olduğunu dile getirmektedir. Hâssın âm olması caiz olursa âmın hâs olması da caiz olurdu ve yine küllün ba'd, ba'dın da küll olması caiz olurdu. Buna göre hâssın delaleti âmın delaletine aykırıdır. Yine Vâsıl b. Atâ'ya göre nâsîh ve mensûh ancak emir ve nehiyde gerçekleşir (el-Kâdî Abdulcebbar, 1974: 234). Bu metodolojik ifadeler ve tespitler, sonraki dönem metodolojisinin gelişmiş şekli göz önüne alındığında basit ve daha temel görünmekle birlikte Vâsıl b. Atâ'nın kendi dönemi için oldukça ileri bir kavramsallaştırma yeteneğini göstermesi bakımından ayrıca değerlendirilebilir.

Eş'arî, Vâsıl b. Atâ'nın ve Amr b. Ubeyd'in muhkem-müteşâbih ayetlere ilişkin tanımlarına yer vermektedir. Buna göre fâsıklara ikâbın kesin olarak bildirildiği ayetler muhkem, Allah'ın ikâbı gizlediği ve azap edeceğini açıkça ifade etmediği ayetler müteşâbihtir (el-Eş'arî, 1980: 222-223). Yine *el-İkdu'l-Ferîd*'de yer aldığı üzere Vâsıl b. Atâ, itikadî tercihlerinin takipçisi ve savunucusu olan en yakın arkadaşı Amr b. Ubeyd'i birtakım nasların anlaşılması konusunda yanlış bir te'vil çabasına girmesi nedeniyle uyarmıştır. Vâsıl b. Atâ'ya göre tehlikeli bir boyuta doğru ilerleyen bu te'vil, anlamı eksilttiği gibi lafzı da bozmaktadır. Dolayısıyla bid'at diye nitelenebilecek bu te'vil yaklaşımlarından uzak durmak gerekmektedir. Nitekim Vâsıl b. Atâ'nın ifadelerine baktığımızda her ikisinin de hocası Hasan Basrî, ömrünün

sonuna doğru te'vil tutumundaki yanlışlığı nedeniyle Amr b. Ubeyd'i uyarılmış ve Amr b. Ubeyd'in gerçekleştirdiği te'villerin kendisine nispet edilmemesi gerektiğini de söylemiştir. Hasan Basrî, Rasulullah'tan kendisine ulaşan şeyi tebliğ ettiğini, Peygamber hadisinin desteklediği muhkem te'vili tefsir ettiğini ifade etmiş ve Amr b. Ubeyd adına korktuğunu da dile getirmekten geri durmamıştır (İbn Abdірabbih, 1983, 2: 225). Muhkem-müteşâbih ve te'vil konusunda güçlü sayılabilecek tanım ve anlama çabaları ile Hasan Basrî de dahil olmak üzere Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'in te'vil hakkında kuramsal nitelikli ve kavramsal boyutta tartışmalara girmiş olmaları önemli gözükmektedir. Sıfatların nefyi konusunda Şehristânî'nin Vâsıl b. Atâ'ya nispet ettiği kavramlar az önce dile getirilen ve Vâsıl b. Atâ'ya nispeti bakımından tereddüt içermeyen metodolojik kavramlarla birlikte değerlendirildiğinde esasen bunların aynı zeminde ortaya çıkmış bulunan benzer nitelikli kavramsal düzeylere sahip olduğu anlaşılacaktır. Dahası Hasan Basrî'nin imana yani büyük günahın sonucuna dair tanımını (el-Hayyât, 1993: 156; es-Sâbûnî, 2014: 325-326) ve kader ile cebr hakkındaki tanımlaması yine insan özgürlüğüne ilişkin kavramsal tercihleri (el-Hasen el-Basrî, 1988, 1: 112) ayrıca Vâsıl b. Atâ'nın çağdaşı ve Ehl-i Sünnet kelamının kurucusu sayılabilecek olan Ebû Hanife'nin (ö. 150/767) itikadî görüşlerini dile getirirken benimsediği kelime ve kavramların yanı sıra özellikle sıfatları ele alırken tercih ettiği sıfat, şey, cisim, cevher vb. kavramların aynı konuda Vâsıl b. Atâ'ya nispet edilen kavramlarla bir ölçüde eşleşmesi hatta bu kavramların mu'tezilî sıfat telakkîsi reddedilirken kullanılması (Ebû Hanife, 1981: 59), Vâsıl b. Atâ'nın ilgili konudaki kelime ve kavramları kullanmakta zorlanmamış olabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca Vâsıl b. Atâ'nın hocası Ebû Hâşim'in kardeşi Hasan b. Muhammed ibni'l-Hanefiyye'nin (ö. 100/718) kaderî tercihlere karşı sünnî yaklaşımı savunurken kaleme aldığı kader risalesinde fiillerin yaratılması, hidayet-dalalet, rızık ve ecel konularını kelamî bir formasyonla tartışması ve kelamî terminolojiyi kullanması (el-Hasen b. Muhammed ibni'l-Hanefiyye, 1985: 11 vd.) yine Ömer b. Abdilaziz (ö. 101/720) tarafından yazılan ve Kaderîleri hedef alan risalede de hidayet-dalalet, Allah'ın ilmi, insanın fiili, Allah'ın takdiri, meşîeti, hayır-şer konularının Hasan b. Muhammed ibni'l-Hanefiyye'nin risalesinde olduğu gibi kelamî bir formasyonla ve belli ölçüde kelam terminolojisi ile ele alınmış olması (Ömer b. Abdilaziz, ty, 5: 346 vd.) sıfatların nefyi konusunda Vâsıl b. Atâ'ya nispet edilen söz konusu kavramsal yapının aslında kendisine çok uzak olmadığını bize bildirmektedir. Vâsıl b. Atâ'nın kavramsal yeterlilik iddiasını tekrarlayan her iki risale yazarı da Vâsıl b. Atâ'dan neredeyse otuz yıl kadar önce vefat etmişlerdir. Kaldı ki

Amr b. Ubeyd başta olmak üzere Vâsıl b. Atâ'nın takipçileri ve öğrencileri onun itikadî/kelamî tutumlarını bu arada en önemli iddiası olan zât-sıfat ilişkisi ve sıfatların nefyine dair tercihlerini ondan sonra devam ettirmişlerdir. Kendi döneminde büyük bir ilim adamı ve güçlü bir muhaddis olarak bilinen Amr b. Ubeyd mu'tezilî olduğu için bu yönüyle hak ettiği itibarı görememiştir (İlhan, 1991: 94; ed-Dârekutnî, 2006: 86 vd.). Tarihî kaynaklara göre Amr b. Ubeyd de Vâsıl b. Atâ gibi adl ve tevhid konusunda risaleler kaleme almıştır. Ayrıca *et-Tefsîr ani'l-Hasen el-Basrî*, *er-Red ale'l-Kaderiyye* adlı kitaplar da Amr b. Ubeyd'e nispet edilmiştir (İbn Hallikân, 1978, 8: 462; ez-Zinî, 2010: 48). Amr b. Ubeyd ile hocası Vâsıl b. Atâ arasındaki fikrî devamlılık konusuna işaret olması bakımından İbnu'l-Murtazâ'nın (ö.840/1437) *Tabakâtu'l-Mu'tezile*'de yer verdiği ve murtekib-i kebîrenin isimlendirilmesi üzerine gelişen değişik versiyondaki tartışmalar değerlendirilebilir. İbnu'l-Murtazâ'nın ifadesine göre Amr b. Ubeyd murtekib-i kebîreye fâsık dışında da bir isim verilebileceğini düşünmektedir. Ancak Vâsıl b. Atâ tartışma sırasında fâsık isminin tercih edilmesi gerektiğine ilişkin delil getirmektedir. Amr b. Ubeyd, Vâsıl b. Atâ'nın görüşünü benimsemiş ve eli Vâsıl b. Atâ'nın elinde olduğu halde benimle gerçek arasında düşmanlık yoktur, demiş (İbnu'l-Murtazâ, 1961: 36-37) bir başka versiyonda ise Amr b. Ubeyd, kendi görüşünü terk ettiğini, Vâsıl b. Atâ'nın görüşünü benimsediğini, gerçek ile arasında düşmanlık bulunmadığını dile getirmiş ve yine Vâsıl b. Atâ'ya 'söz senin sözüdür' demek suretiyle tartışmayı sonlandırmıştır (İbnu'l-Murtazâ, 1961: 39). En son dile getirdiğimiz ifadeler Amr b. Ubeyd'in Vâsıl b. Atâ'ya hangi ölçüde bağlı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Vâsıl b. Atâ'nın Amr b. Ubeyd haricinde birçok öğrencisi olduğunu ve onlardan bazılarını dünyanın çeşitli bölgelerine dinin tebliği için gönderdiğini biliyoruz. Söz gelimi bu öğrenciler arasından Osman et-Tavîl'i Ermenistan'a, Hafs b. Salîm'i (ö. 180/796) Horasan'a, Kasem b. Sa'dî'yi Yemen'e, el-Hasen b. Zekvân'ı Kûfe'ye dâî olarak göndermiştir. Amr b. Huşeb, Kays b. Âsım, Abdurrahman b. Murre ve onun oğlu er-Rebî' b. Abdurrahman da kaynaklarda Vâsıl b. Atâ'nın öğrencileri arasında zikredilmektedir (İbnu'n-Nedîm, 2010: 285; İbnu'l-Murtazâ, 1961: 42). İsmi geçen öğrenciler içerisinde Osman et-Tavîl'den ayrıca bahsedilmelidir. Başlangıçta Hasan Basrî'nin ders halkasına dahil olduğu da düşünülen Osman et-Tavîl'in sonraki süreçte Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd ile birlikte onun halkasını terk ettiği ve Hasan Basrî ve Amr b. Ubeyd'den *Kitabu't-Tefsîr*'i rivayet ettiği kayıtlarda yer almaktadır (İbnu'n-Nedîm, 2010: 285). Hasan Basrî ile Osman et-Tavîl'in kadere ilişkin bir konuşması da nakledilen haberler arasında yer almaktadır

(Bazmul, ty: 16-17). Tarihî kaynaklara göre Vâsıl b. Atâ nezdinde çok güçlü bir konuma sahip olan Osman et-Tavîl (İbnu'l-Murtazâ, 1961: 42), Vâsıl b. Atâ'nın öğrencisi olması yanında Mu'tezile'nin gelişimine önemli ölçüde katkı sağlayan ve Mu'tezile'yi felsefî bir temele kavuşturan dolayısıyla Mu'tezile'nin genel iddialarını, özellikle zât-sıfat ilişkisi bağlamında sıfatların nefyi konusunu en güçlü şekilde savunan Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın da hocasıdır. Osman et-Tavîl'i Vâsıl b. Atâ'nın arkadaşı diye nitelendiren Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, ilk gençlik yıllarında Osman et-Tavîl'in yanına gidip geldiğini ifade etmektedir (el-Hatîb el-Bağdâdî, 2001, 4: 583). Ebu'l-Huzeyl el-Allâf ile Osman et-Tavîl arasındaki hoca-öğrenci ilişkisi önemlidir. Nitekim İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*'te doğrudan Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın bir ifadesini kaydetmiştir. Buna göre Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, adl ve tevhid görüşünü Osman et-Tavîl'den aldığını yani ondan öğrendiğini itiraf etmektedir (İbnu'n-Nedîm, 2010: 283). Mu'tezile'nin inşa ettiği itikadî kültürün aktarımı yanında mu'tezilî imamların kronolojisine de işaret eden bu kayda göre Ebu'l-Huzeyl el-Allâf şöyle demektedir: “Osman et-Tavîl bana, adl ve tevhidi Vâsıl b. Atâ'dan aldığını Vâsıl b. Atâ'nın Ebû Hâşim b. Muhammed ibni'l-Hanefiyye'den, Ebu Hâşim'in, babası Muhammed ibnu'l-Hanefiyye'den, İbnu'l-Hanefiyye'nin, babası Hz. Ali'den, Hz. Ali'nin ise Hz. Peygamber'den aldığını haber vermiştir. Hz. Peygamber de Hz. Ali'ye Cebrail'in, adl ve tevhidi Allah'tan aldığını ve kendisine getirdiğini ifade etmiştir” (İbnu'n-Nedîm, 2010: 283). Yine *el-Fihrist*'te Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın, kelamı Osman et-Tavîl'den öğrendiği de dile getirilmektedir (İbnu'n-Nedîm, 2010: 285). Osman et-Tavîl ile Ebu'l-Huzeyl arasındaki hoca-öğrenci ilişkisi İbnu'l-Murtazâ tarafından da güçlü bir şekilde dile getirilmiştir (İbnu'l-Murtazâ, 1961: 7, 44). Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın adl ve tevhid konusunda Osman et-Tavîl'den yararlanması ve temel mu'tezilî tercihleri Osman et-Tavîl'den almış olması önemlidir. *el-Milel ve'n-Nihal* dışındaki kaynaklar Vâsıl b. Atâ'nın itikadî tercihlerini ve bu arada sıfatların nefyine ilişkin bakışını bize tam olarak nakletmese bile Ebu'l-Huzeyl el-Allâf ile Vâsıl b. Atâ arasında itikadî ve fikrî devamlılık bakımından bir kesintinin bulunmadığı bilinmektedir. Osman et-Tavîl her ikisini itikadî/fikrî düzlemde birleştirmiş ve birbirine bağlamış gözükmektedir. Mu'tezile'nin itikadî tutumlarının devamı bakımından Osman et-Tavîl'in belki Amr b. Ubeyd'den daha güçlü ve etkin olduğunu dile getirebiliriz. Nitekim Osman et-Tavîl, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın yanı sıra Vâsıl b. Atâ'nın da öğrencileri olan Hafs b. Salim, Amr b. Huşeb ve el-Hasen b. Zekvân'a da hocalık yapmıştır. Böylece onun Vâsıl b. Atâ'dan sonra mu'tezilî öğretinin güçlendirilip aktarılmasında kayda değer bir

sorumluluk üstlendiğini söyleyebiliriz (el-Cuşemî, 2018: 100). Ancak kaynaklar Osman et-Tavîl'den başka Vâsıl b. Atâ'nın öğrencileri Bişr b. Saîd ve Ebû Osman ez-Zaferân'ı da Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın hocaları olarak tanıtmaktadır (el-Malatî, 2009: 31). İlave olarak zikredilen bu iki isim de Vâsıl b. Atâ ile Ebu'l-Huzeyl el-Allâf arasındaki yakın ve de kesintisiz ilişkinin yani itikâdî takibin güçlü bir nedeni olarak görülebilecektir. Kendi döneminde Mu'tezile içinden ve dışından hiç kimseyle kıyaslanmayacak derecede büyük bir ilim adamı olarak kabul edilen Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (el-Kâdî Abdulcebbar, 1974: 254; İbnü'l-Murtazâ, 1961: 44), bütün mu'tezilî tercihlere ilişkin kendi yaklaşımını dile getirirse de özellikle sıfatların nefyine dair tercihlerini felsefî nitelikli açıklamaları ile ortaya koymuştur (el-Eş'arî, 1980: 155-156, 302 vd., 313 vd.; el-Bağdâdî, 1990: 121 vd.; eş-Şehristânî, 1992, 1: 44 vd.).

Makâlât kültürünün en etkin yazarı olarak Eş'arî, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın sıfatlara ilişkin yaklaşımını ifade etmeden önce felsefecilerin ilgili konudaki görüşlerine yer vermiştir. Felsefeciler açık ifadeler ile Allah'ın sıfatlarını nefyetmektedir. Sonrasında Eş'arî, Mu'tezile'nin şeyhi diye nitelediği Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın tercihleri üzerine konuşmaktadır. Buna göre Bâriî'nin ilmi, O'dur. Allah'ın kudreti, sem'i, başarı, hikmeti ve diğer bütün sıfatları da böyledir. Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'a göre Bariî'nin alim olduğu iddia edildiğinde Allah'ın ilim olduğu tespit edilmiş ve O'ndan cehl nefyedilmiş olmaktadır (el-Eş'arî, 1980: 165, 483-484). Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'a Allah'ın ilmi var mıdır diye sorulduğunda Allah'ın zâtı olan bir ilmi olduğunu dile getirmektedir. Allah, zâtı olan bir ilimle alimdir. Elbette bu, diğer sıfatlar için de geçerlidir. Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, Allah'ın ilmini nefyetmiş sadece Bâriî'nin zâtını ispat etmiştir (el-Eş'arî, 1980: 485-486). Eş'arî, haberî sıfatlar konusunda da Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın yaklaşımlarını nakletmektedir. Naslarda Allah'a nispet edilen vech ve nefis kelimelerini Allah'ın zâtı diye anlayan Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, yine naslarda Allah'a nispet edilen yed/el kelimesini nimet olarak ve ayn/göz kelimesini de ilim olarak te'vil etmektedir (el-Eş'arî, 1980: 165). Eş'arî'nin ilgili tespitlerinden ayrı Şehristânî, sıfatların nefyi konusunda Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın tercihini biraz daha derli toplu bir şekilde bize nakletmektedir: 'Bâriî Teâlâ bir ilimle alimdir ve ilmi de zâttır, bir kudretle kâdirdir ve kudreti de zâttır, bir hayatla haydır, hayatı da zâttır.' Şehristânî de Eş'arî gibi bu iddianın felsefecilerden iktibas edildiğini dile getirmektedir. Felsefecilere göre Allah'ın zâtı mutlak birdir ve hiçbir şekilde çokluk kabul etmez. Sıfatlar zâtın ötesinde manalar değildir, zâtın kendisidir. Sıfatlar selbî ve lâzımîdir. Bir ilimle değil de zâtı gereği alim diyen ile zâtı olan bir ilimle alimdir diyen arasındaki farka gelince, ilki

sıfatı nefyette ikincisi ise zâtın aynı ile sıfat, sıfatın da aynı ile zât olduğunu öne sürmektedir. Şehristânî'ye göre Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın bu sıfatları zâta nispet etme şekli Hristiyan uknumları ve Ebû Hâşim'in ahvali ile aynıdır (eş-Şehristânî, 1992, 1: 44).

Sonuçta denilebilir ki Vâsıl b. Atâ'nın özellikle sıfatların nefyine ilişkin görüşlerini kendisine daha yakın dönemlerdeki makalât yazarları tam anlamı ile nakletmemiş olsa bile Şehristânî'nin ona atfettiği yaklaşımlar, haberi sıfatları teccim ve teşbih üzerinden anlamaya çalışan haşevî ve düalist tanrı tasavvurunu öne süren sümenî iddialara yönelik bir karşıtlık barındırmaktadır. Vâsıl b. Atâ'nın tarihî olarak haşevî ve sümenî tutumlara karşı mücadelesinin bilinmesi yanında sıfatların nefyini Müslüman dünyada felsefî temelleri ile ilk defa dile getiren Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) ve Cehm b. Safvân (ö. 128/745) ile doğrudan ya da dolaylı irtibatının bulunması nedeniyle bahsedilen yaklaşımların Vâsıl b. Atâ'ya nispeti hem tarihî hem de düşünsel/felsefî devamlılık bakımından kabul edilecek niteliktedir (el-Kâdî Abdulcebbâr, 1974: 237; İbnu'l-Murtazâ, 1961: 22; İbn Teymiyye, 1986, 2: 604; eş-Şivâşî, 1993: 156 vd.). Vâsıl b. Atâ'nın İran kökenli olması yani mevâlî kimliği ile birlikte yaşadığı Basra ve çevresinin kadîm İran kültürüyle ilişkisi önemlidir. İran'daki Yunan felsefî kültürü uzun sayılabilecek bir geçmişe sahiptir.² Yine Basra da dinî-düşünsel çeşitlilik barındıran güçlü bir zemin olarak kabul edilebilir. Nitekim kaynaklarda yer aldığına göre Basra'da Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'in dahil olduğu altı kişilik bir grup aralarında periyodik şekilde dinî tartışmalar yapmaktadır. Farklı dinî/düşünsel tutumları benimseyen kimselerden oluşan bu grubun içinden bir kişinin tartışmalar sonrasında sümenî olduğu da bilinmektedir (el-İsfehânî, 2008, 3: 101; Corbin, 2010: 211; Türcan, 2019/1: 59). Ayrıca coğrafi konumu nedeniyle Cündişâpûr başta olmak üzere Harran, Nusaybin, Urfa medreselerinin (Ess, 2017, 2: 501-509; Türcan, 2019/1: 65) ve tartışmalı olmakla beraber kimi iddialara göre mevcut Hristiyan din kültürünün (Wolfson, 2001: 44-47; Ahmed Emin, 1952, 1: 364; Türcan, 2019/1: 67) ilk mu'tezilî tercihlerin ortaya çıkışında ne türden etkisi olduğu belli ölçüde takip edilecek niteliktedir (İbnu'n-Nedîm, 2010: 283; eş-

² Yunan felsefî kültürünün İran üzerinden Müslüman dünyaya geçişi için bkz. Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, I-III, Matbaatu Lecneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kâhire (1952), I, 285; De Boer, T. J., *İslam'da Felsefe Tarihi*, Çeviri: Yaşar Kutluay, Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara (1960), 13-14; Uslu, Recep, "Cündişâpûr", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, İstanbul (1993), VIII, 118; ez-Zîni, 33; Türcan, Galip, "Mu'tezile'nin Ortaya Çıkışı Bağlamında Dinî ve Sosyo-Kültürel Çevre", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 42, (2019/1), 59 vd.

Şehristânî, 1992, 1: 40; Le Coz, 1992: 41 vd.; Von Kremer, 1873: 2; Nicholson, 1907: 220-221; Taşpınar, 2001/2: 29; Türcan, 2019/1: 67). Bunların ötesinde yine biz biliyoruz ki Vâsıl b. Atâ, öğrencisi Hafı b. Salim'i sıfatların nefyini itikadî tutumunun esasına yerleştiren Cehm b. Safvân'a göndermiştir. Hafı b. Salim, Cehm b. Safvân'a gitmiş ve onunla hocasının belirlediği bir çerçevede sıfatların nefyini tartışmıştır (el-Kâdî Abdulcebbar, 1974: 240-241; Türcan, 2019/2: 61-62). En son dile getirilen ve tarihî açıdan olgusal gerçekliği yadırganmayacak olan bu tespitleri doğrudan Vâsıl b. Atâ ile ilişkisi bakımından değerlendirebileceğimiz gibi barındırdığı ayrıca işaret ettiği dinî/felsefî kavramsal yeterlilik ve derinlik bakımından da değerlendirebiliriz. Nitekim bu yazıda, Vâsıl b. Atâ'ya isnat edilen itikadî yaklaşımları bize taşıyan kavramlar ve gelişen kavramsal düzey üzerinden gitmek suretiyle sıfatların nefyine ilişkin görüşün Vâsıl b. Atâ'ya nispetinin imkânı ele alınmış, Vâsıl b. Atâ'nın sıfat telakkîsi ile sonraki Mu'tezile tarafından benimsenen sıfat telakkîsi arasında önemli ölçüde bir yakınlığın bulunduğu da yine yazı içerisinde ifade edilmiştir. Kaldı ki Vâsıl b. Atâ'ya nispeti konusunda tarihî kaynakların anlaştığı ve içeriği bakımından da yine Vâsıl b. Atâ'ya nispeti için engel sayılabilecek bir unsur barındırmayan hutbede yer alan kelime ve kavramlarla sıfatlara ilişkin tespitler bahsedilen konuya katkı sağlayacak niteliktedir. Vâsıl b. Atâ'ya isnat edilen ve günümüze ulaşmayan kitapların isimleri ve muhtemel içerikleri üzerinden yapılan çıkarımlar bu bağlamda ayrıca değerlendirilebilecektir.

Vâsıl b. Atâ'nın kurucu kimliği ile birlikte görüşlerinin sonraki dönemlere nasıl aktarıldığını kavramak önemlidir ve bu, sıfatların nefyi hakkındaki yaklaşımlarının anlaşılması bakımından elzemdir. Vâsıl b. Atâ'dan sonra özellikle sıfatların nefyine ilişkin mu'tezilî görüşü açık ve neredeyse değişmeyecek nitelikte belirleyen Ebu'l-Huzeyl el-Allâf ile Vâsıl b. Atâ'nın yine sıfatların nefyi konusundaki görüşleri arasında fikrî bir devamlılık diye nitelenebilecek olan felsefî, kavramsal düzeyde bir benzerliğin bulunduğu yadsınamayacaktır. Bu benzerliği açıklamak için de Vâsıl b. Atâ'nın en güçlü öğrencilerinden biri olan Osman et-Tavîl'in adını zikretmek gerekecektir. Tarihî kaynaklar, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın Osman et-Tavîl'den ders aldığını ve onun öğrencisi olduğunu bildirmektedir. Şu halde Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, sıfatların nefyine ilişkin yaklaşımı bir anlamda doğrudan doğruya Vâsıl b. Atâ'dan almış kabul edilebilir. Çünkü ikisi arasındaki kesintisiz itikadî/fikrî devamlılık, Vâsıl b. Atâ'nın öğrencisi Osman et-Tavîl tarafından gerçekleştirilmiştir. Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, sonraki süreçte tercüme yoluyla ilgili görüşlerin felsefî temellerini kavramaya çalışmış olsa da Vâsıl b. Atâ ve Ebu'l-

Huzeyl el-Allâf'ın kavramsal ve kuramsal anlamda farklı olmayan bir tenzihî tutumu benimsediği görülmektedir. Böylece Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'de Vâsıl b. Atâ'ya nispet etmek suretiyle zikrettiği, sıfatların nefyine ilişkin mu'tezilî iddianın ilk formu Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'a nispet edilen ifadeler üzerinden önemli ölçüde doğrulanmış olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahmed Emin, (1952). *Duha'l-İslam*. Kâhire: Matbaatu Lecneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr.
- Aydınlı, Osman, (2018). *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- el-Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, (1990). *el-Fark beyne'l-Fırak*, M. Muhyiddîn Abdulhamid (Thk). Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye.
- Bazmul, Ahmed b. Amr, (ty). *Merviyât Osman et-Tavîl el-Basrî fî Kutub es-Sunne -Cem'an ve Dirâse-*. Kahire: Câmîiatu'l-Ezher.
- el-Belhî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Kâ'bi, (1974). *Zikru'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslâmiyyîn, Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile* içinde. Fuâd Seyyid (Thk). Tunus: ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-Neşr.
- el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, (1926). *el-Beyân ve't-Tebyîn*. Hasan es-Sendûbî (Thk). Kâhire: el-Matbaatu't-Ticâriyyeti'l-Kubrâ.
- Cârullah, Zuhdî, (1974). *el-Mu'tezile*. Beyrut: el-Ehliyyetu li'n-Neşr ve't-Tevzî.
- Corbin, Henry, (2010). *İslam Felsefesi Tarihi Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne*. Hüseyin Hatemi (Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- el-Cuşemî, el-Hâkim Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme, (2018). *Uyûnu'l-Mesâil fi'l-Usûl*. Ramazan Yıldırım (Thk.). Kaâhire: Dâru'l-İhsân.
- ed-Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Mehdî, (2006). *Ahbâru Amr b. Ubeyd b. Bâb el-Mu'tezilî*. Muhammed b. Abdillâh Âl Amir (Thk.). Riyad: Dâru't-Tevhîd li'n-Neşr.
- De Boer, T. J., (1960). *İslam'da Felsefe Tarihi*. Yaşar Kutluay (Çev.). Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık.

- Ebû Hanife, Nu'man b. Sâbit, (1981). *el-Fıkhü'l-Ekber*, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri içinde. İstanbul: (ty).
- Ess, Josef Van, (2017). *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra*. Translated from German by Gwendolin Goldbloom. Leiden: Brill.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, (1980). *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. Hellmut Ritter (Thk.). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- el-Hasen b. Muhammed İbni'l-Hanefiyye, (1985). *Kıta' min Risâleti'l-Hasen b. Muhammed İbni'l-Hanefiyye fi'r-Red ale'l-Kaderiyye, Bidâyât İlmi'l-Kelâm fi'l-İslâm* içinde. Josef Van Ess (Thk.). Beyrut.
- el-Hasen el-Basrî, (1988). *Risâle fi'l-Kader, Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd* içinde. Beyrut: Dâru's-Şurûk.
- el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, (2001). *Târîhu Medîneti's-Selâm*. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Thk.). Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâm.
- el-Hayyât, Ebu'l-Huseyn Abdurrahman b. Muhammed b. Osman el-Mu'tezilî (1993). *Kitâbu'l-İntisâr*. H. S. Nyberg (Thk.). Beyrut: Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed (1983). *el-İkdu'l-Ferîd*. Mufîd Muhammed Kumeyyha (Thk.). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr (1978). *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*. İhsan Abbas (Thk.). Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Teymiyye, Takıyyuddin Ahmed (1986). *Minhâcu's-Sunneti'n-Nebeviyye*. Muhammed Reşad Salim (Thk.). (yy).
- İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya (1961). *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile*. Suzanna Divald-Wilzer (Thk.). Beyrut.
- İbnu'l-Murtazâ, (1986). *Kitabu'l-Kalâid fi Tashîhi'l-İ'tikâd*. Albert Nasrî Nader (Thk.). Beyrut: Dâru'l-Meşrik.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Muhammed b. İshâk (2010). *el-Fihrist*. Yûsuf Ali Tavîl (Thk.). Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

- İlhan, Avni (1991). “Amr b. Ubeyd” *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları.
- el-İsfehânî, Ebu'l-Ferec Ali b. Huseyn (2008). *Kitâbu'l-Eğânî*. İhsan Abbas (Thk.). Beyrut: Dâru Sâdır.
- el-Kâdî Abdulcebbâr, Ahmed el-Hemedânî (1974). *Kitâbu Fadli'l-İ'tizâl ve Tabakâti'l-Mu'tezile ve Mubâyenetihim li Sâiri'l-Muhâlifîn*. Fuâd Seyyid (Thk.). Tunus: ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-Neşr.
- Le Coz, Raymond (1992). *Jean Damascene: Ecris sur l'islam*. Paris: Les Editions du Cerf.
- el-Malatî, Ebu'l-Huseyin Muhammed b. Ahmed (2009). *Kitâbu't-Tenbîh ve'r-Red*. S. Dederling (Thk.). Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân.
- Maraz, Hüseyin (2021). *Aklî Aydınlanmanın Özgürlükçü Aktivisti*. İstanbul: Kitaparası Yayınları.
- Muhammed Salih Muhammed es-Seyyid (1985). *Amr b. Ubeyd ve Arâuhu'l-Kelâmiyye*, Kâahire: Mektebetu Nahdati'ş-Şark.
- Nicholson, M. A. (1907). *A Literary History of The Arabs*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Ömer b. Abdilaziz (ty). *er-Risâle, Hilyetu'l-Evliya ve Tabakâtu'l-Asfiya* içinde. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- er-Râfîû, Ali Mustafa (ty). *Târihu'l-Firaki'l-İslamiyye ve Neş'eti İlmi'l-Kelâm inde'l-Muslimîn*. (yy): Matbaatu ve Mektebetu Mustafa Ali Sabîh ve Evlâdih.
- es-Sâbûnî, Nuruddin Ahmed b. Mahmud b. Ebî Bekr (2014). *el-Kifâye fi'l-Hidâye*. Muhammed Aruçi (Thk.). Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim (1992). *el-Milel ve'n-Nihal*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- eş-Şivâşî, Süleyman (1993). *Vâsıl b. Atâ ve Ârâuhu'l-Kelâmiyye*. Libya: ed-Dâru'l-Arabiyye.
- Taşpınar, İsmail (2001). “Doğu'nun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dımaşkî (649-749) ve İslâm”. İstanbul: *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/2.
- Türçan, Galip (2019). “Mu'tezile'nin Ortaya Çıkışı Bağlamında Dinî ve Sosyo-Kültürel Çevre”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 42/1.

- Türcan, Galip (2019). “Mu'tezilî Tenzih İddiasının Akli/Felsefi Temellerine İlişkin Bir Değerlendirme”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 43/2.
- Uslu, Recep (1993). “Cüdişâpûr”, *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları.
- Vâsıl b. Atâ (1933). *Hutbetu Vâsıl b. Atâ, Cemheratu Hutabi'l-Arab* içinde. Ahmed Zeki Safvet (Telif). Kahire: Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî.
- Von Kremer, Alfred (1873). *Culturgesthichte auf dem Gebiete des Islam*. Leibzing.
- Watt, Montgomery (2010). *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Ethem Ruhi Fırlalı (Çev.). Ankara: Sarkaç Yayınları.
- Wolfson, H. Austryn (2001). *Kelâm Felsefeleri*. Kasım Turhan (Çev.). İstanbul: Kitabevi.
- ez-Zînî, Muhammed Abdurrahîm (2010). *Amr b. Ubeyd ve'l-Usûlu'l-Hamse*. Mansûre: Dâru'l-Yakîn.